

In: Világosság 1982/12. 762-769.

Klaniczay Gábor

A középkori orgia-vádak nyomában

Az ördög tiszteletére rendezett, orgiával és kegyetlenkedéssel egybekapcsolt *feketemisékről* számos középkori leírás maradt ránk. Az egyház képviselői szerint az eretnek szekták szoktak ilyen feketemiséket tartani. Hitelt adhatunk ennek a vádnak?

HÁROM TÖRTÉNET

1022. *Orléans.* „EI kell, hogy mondjam, hogyan is költötték el a szóban forgó emberek mennyeinek nevezett vacsorájukat. Bizonyos éjszakákon össze szoktak jönni a korábban említett házban, lámpással kezükben és ott egy papírtekercsről addig olvassák litániaszerűen a démonok neveit, amíg valamiféle vadállat képében meg nem jelenik körülükben az ördög. Erre a látványra tüstént kioltják a lámpásokat, mindegyik megragadja azt az asszonyt, aki éppen keze ügyébe esik, és visszaél a lehetőséggel. A közösülést, még ha anyjukkal, lánytestvérükkel vagy egy apácával történjen is, minden büntudattól elrugaszkodva szent és kegyes cselekedetnek tartják. A nyolcadik napon pedig egy nagy tüzet gyújtanak és azt a gyermeket, aki ebből az ocsmány egyesülésből születik, a régi pogány szokás szerint a lángokba dobják és megégetik. A hamvakat pedig összegyűjtik és ugyanolyan megbecsüléssel őrizgetik, mint ahogyan a keresztény vallásúak a haldoklóknak utolsó szentségként kiosztott ostyát, Krisztus testét tisztelik. Ebben a hamuban olyan erejű ördögi hatalom lakozik, hogy bárki, aki eretnek lesz és csak egy kis mennyiséget is megízlel belőle, képtelen ezután elterelni az eretnek tanokról gondolatait, nem fog visszatalálni az igazsághoz.”¹

1114. *Soissons.* „Ennek a Kelemen nevezetű parasztnak a tanítványai... elítélik a házasságot és a közösüléssel történő utódnemzést. Bár találhatunk közöttük együttlakó férfiakat és asszonyokat, ezek nem férj-feleséggé élnek egymással, még csak nem is a férfi hál a nővel, a hímnemű a nőneművel, hanem, úgy hírlük, hogy a férfiak a férfiakkal, az asszonyok pedig asszonyokkal fekszenek össze, mert köreikben tilos a férfiaknak asszonyhoz közeledni. Még azt az ételt sem hajlandók megenni, ami közösülés termékeként keletkezett. Összejöveleiket pincékben és más titkos helyeken tartják, ahol viszont szabadon keverednek a különböző nembeliek. Amikor égnek a gyertyák, mindenki szeme láttára pucér fenekű feslett nők kínálkoznak fel egy bizonyos személynek, aki mögöttük fekszik. Majd elfűjják a gyertyákat és elüvöltik magukat, hogy «Káosz!». Ekkor ki-ki szeretkezni kezd azzal, akit először kézbe kap. Ha egy nő véletlenül teherbe esik, amint megszületik a gyerek, visszajönnek vele ugyanerre a helyre. Nagy tüzet raknak, és a gyereket addig dobálják kézről kézre a lángokon keresztül, amíg élet van benne. Utána megégetik a testét, hamvait belesütik egy kenyérbe, s abból áldozatként mindenki harap egyet. Aki ilyen kenyérből eszik, aligha tér vissza józan eszéhez ebből az eretnekségből.”²

1232. *Dél-Németország.* „Amikor beavatnak egy novíciust, és első ízben viszik a gonoszok gyülekezetébe, megjelenik neki egy béka; mások szerint pedig egy bakkecske. Egyesek ilyenkor csókkal illetik a hátsó felét, mások pedig szájon csókolják, szopogatják az állat nyelvét, szürcsölik a nyálát... Ezután odalép a novícius egy félelmetesen sápadt férfihoz, akinek feketék a szemei, teste pedig olyan

¹ Paulus S. Petri Carnotensis, *Vetus Aganon*, VI. 3. in: (ed.) Migne, *Patrologiae Cursus Completus, Series Latina* (továbbiakban: PL) 155. col 264.

² Guibert de Nogent: *De vita sua*, ed. G. Bourgin, Paris, 1907. 212–213.

vézna, elnyűtt, hogy azt hinné az ember: csupa csont és bőr. Őt is megcsókolja a beavatandó; olyan hideg, mint a jég. Ettől a csóktól elillan belőle a katolikus egyházba vetett hit maradéka is. Majd lakoma következik, aminek bevégeztével előbukkan egy fekete macska, valamiféle szobor mögül, ami általában ott található a gyűlések helyén. A macska akkora, mint valami nagyobbforma kutya, hátrafelé lépeget, magasra emelt farokkal. Először a novícius csókolja meg a hátsó felét, majd a ceremónia-mester, végül pedig az összes jelenlévő, pontosabban mindazok, akiket érdemesnek tartanak erre a megtiszteltetésre. A többiek pedig a ceremóniamestert csókolják meg. Miután mindenki visszatér a helyére, néhány percig csendben állnak, arccal a macska felé. Majd a Mester azt mondja: «Bocsáss meg nekünk». A mögötte álló elismétli ugyanezt, majd a harmadik hozzáteszi: «Jól tudjuk, Uram». A negyedik pedig így fejezi be a formulát: «Engedelmeskedni fogunk». Ez után a ceremónia után kioltják a lámpásokat és mindenki átadja magát a legocsmányabb érzékiségnek, minden nemre való tekintet nélkül. Ha többen vannak férfiak, mint a nők, akkor egymás zabolátlan vágyait elégtik ki. De a nők is ugyanezt teszik egymással. Majd amikor ezek a borzalmak is lezajlottak, ismét meggyújtják a lámpásokat és mindenki visszamegy a helyére... Ezek az emberek minden Húsvétkor, amikor megkapják Krisztus testét a paptól, a szájukban tartják és kiköpik a szemétre, hogy meggyalázzák Megváltónkat...”³

E három borzongató történet három különböző eretnek szekta orgiákkal egybekapcsolt szertartásait festi le. Az első leírás a Nyugat-Európában éledező eretnekmozgalmak egyik legelső csoportjáról szól, a túlnyomórészt papokból – köztük Jámbor Róbert francia király második feleségének, Konstancának a gyóntatójából – álló, 1022-ben megégetett orléans-i eretnekekről. Amennyire kivehető tanításuk az ellenséges leírásokból, ezek az eretnekek a kor liturgikus vallásával és egyre több világi ügyletbe bonyolódó egyházával szemben egy spirituálisabb kereszténységet hirdettek, ami fölöslegessé tenné az egyházi szentségeket. Álláspontjuk – többek között – a házasság kérdésében is eltért az egyházétól: míg az éppen ebben a korban kezdte mindinkább a saját felügyelete alá vonni a házasság intézményét, kulcsfontosságú szerepet követelve a házasság szentesítésében, az eretnek klerikusok azt vallották, hogy a házasságnak a valláshoz semmi köze, mindenki válassza magának azt, akit akar.⁴

A második orgia-beszámoló a *katar* eretnekség felbukkanásának egyik első híradásában olvasható. Az antik manicheizmus középkori leszármazottjának vallásfelfogásáról röviden annyit érdemes itt megemlíteni, hogy dualista kereszténységértelmezésük szerint minden, ami a földön van, minden földi intézmény, minden, ami anyag, az Sátán teremtménye. Csak az emberi lélek isteni eredetű, az emberi testben a Luciferrel együtt bukott lázadó angyalok lelkei lakoznak. Ezeknek addig kell sínylődniük az anyag, a test, a földi lét rabságában, amíg meg nem tisztulnak (*katharosz* – tiszta), ezután juthatnak csak vissza Isten közelébe.⁵

A dualizmus határozza meg a katarok szexualitásról alkotott felfogását is. A XII. század végére ellenegegyházzá szélesedő mozgalom – a papszerű funkciót betöltő „kiválasztottak”, „perfektek” példáján keresztül – az aszkétikus, „apostoli” életmód szélsőséges változatát népszerűsítette, elítélte a szexualitást, egyes perfektek még hozzáérni sem mertek asszonyhoz, s hasonló önmegtartóztatás jellemezte a közösségekben együttélő kiválasztott asszonyokat. Különleges bűnnek számított az utódnemzés, ami a szekta tanai szerint hozzájárul a lelkek földi rabságának a meghosszabbításához. A leghévesebb katar bírálóat épp ezért az utódnemzés intézményes kerete, a házasság ellen irányult. Morálisan is elvetendőnek tartották a házasságot, mert az szerintük *jurata fornicatio, meretricium*,

³ IX. Gergely pápa, *Vox in Rama*, in: *Monumeta Germaniae Historica* (továbbiakban: MGH) *Epp. saec.* XIII. 1. 432. skk. No. 537.

⁴ H. Taviani: *Le mariage dans l'hérésie de l'An Mil*, *Annales. E. S. C.* 1977 (32). 1074–1089.

⁵ A katar eretnekség mindmáig legalaposabb monografikus ismertetése: A. Borst: *Die Katharer*, Stuttgart, 1953.; v.ö. még: J. Duvernoy: *Le catharisme*, Toulouse, 1978.

vagyis felesküvés a rendszeres paráználkodásra, kurválkodásra, ami jóval súlyosabb bűn, mint az alkalmoszerű szexuális kapcsolat.⁶

A harmadik orgia-beszámoló a másik jelentős XII. századi eretnekmozgalom, a *valdensesk* XIII. század eleji dél-németországi üldöztetése során kicsikart tanúvallomások alapján készült. A valdensesk mozgalma az evangéliumi ideálok jegyében formálódott, önkéntes szegénységben élő, kolduló közösségekből, vándorprédikátorokból állt, akik bíralták az egyház gazdagságát, hierarchiáját, szertartásait.⁷ Ők is elvetették a házasság intézményét, helyenként hivatkoztak Máté evangéliumára (19:29), mely szerint Krisztus nevéért az ember elhagyhatja családját, feleségét is. De ez korántsem jelentette náluk, hogy eltértek volna az asketikus önmegtartóztatás normáitól.⁸

Nehezen illeszthetnénk az orgia-történeteket akármelyik eretnekmozgalomról alkotott képünkbe. Azt viszont könnyűszerrel megállapíthatjuk, hogy mindhárom esetben olyan szektáról van szó, amely nemcsak néhány dogma kérdésében vall eretnek nézetet, hanem kikezdi az erkölcs keresztény egyház által hirdetett rendjét, annak központi intézményével, a XII. században a hét egyházi szentség egyikévé emelt házassággal együtt. És minthogy életmódjuk s Szentírásból merített hivatkozásaik az eretnekmozgalmak morális igazát támasztották alá és tették egyre népszerűbbé, hatékony érvre volt szükség tanításuk és példamutatásuk diszkreditálására. Így került be az antikvitásból örökölt orgia-vád az eretnekek elleni prédikációkba, propagandairatokba. Rugalmas logikai képlet szerint: ha az eretnekek a házasságot bírálják, abból nyilvánvalóan következik, hogy a szabadosságot hirdetik, s ezt bizonyítják sötétben elkövetett orgiáik is. Másrészt, bár „színleg” az evangéliumi normák szerint élnek, sőt, netán nagyobb askézist mutatnak az egyház papjainál és szerzeteseinél is, mindez rút becsapás, ami csak az éjszakai gyermekgyilkos orgiák leplezésére szolgál. Már az egészségesebb kritikai érzékű kortárs inkvizítorok sem adtak hitelt ezeknek a leírásoknak, amiket a történeti kutatás koholmányként, érdektelen sztereotípiaként utasított el.⁹ Az orgia-beszámolók érdekessége valóban nem elsősorban az eretnekekkel, hanem üldözőikkel kapcsolatos. Honnan vették át, milyen helyzetben, kik fogták az eretnekekre az orgia-vádat? Hogyan alkalmazták az eredeti motívumot a kérdésben forgó eretnek szekta tanításának egyes elemeire? Ebből a szempontból is tanulságos három példánk: míg az első az események után mintegy hetven évvel író krónikás – minden bizonnyal olvasmányélményekre támaszkodó – történetszínézése, a második már egy kortársnak, Guibertnek, a Soissons kömyéki Nogent apátjának a tollából származik, aki már polémikus fegyverként veszi elő ezt az érvet. Végül a harmadik leírás szerzője maga az egyház feje, IX. Gergely pápa, aki a XIII. században alakított inkvizícióhivatal egyik legelső fanatikus képviselőjének, Konrad von Marburgnak az információira támaszkodik. Ezeket a vallomásokat pedig Konrad von Marburg kínzással csikarta ki a vádlottakból, itt tehát már bezárult az ördögi kör: a vádlottból kikényszerítik, hogy megerősítést adjon a képtelen vádakra, vallomása pedig számtalan hivatkozásban erősíti tovább magát a hiedelmet és az előítéletet.

AZ ORGIA-VÁD TÖRTÉNETE

⁶ A katarok házasság-elleni érveit összegyűjti : Bozóky Edina (ed. trad. comm.). *Le livre secret les cathares. Interrogatio Iohannis*, Paris, 1980. 166-168.

⁷ A *Vox in Rama*-ról hosszú ideig azt gondolták, hogy az észak-németországi *Stedlinge*kről szól. A közelmúltban N. Cohn: *Europe's Inner Demons*, New York, 1975. 29. és A. Patschovski: *Zur Ketzerverfolgung Konrads von Marburg. Deutsches Archiv für Erforschung des Mittelalters, 1981/37/641–693*, tisztázták hogy valójában a Konrad von Marburgtól dél-németországból kapott információkra támaszkodik. A valdenseskről ld. J. Gonnet – A. Molnar: *Les vaudois au moyen âge*, Torino. 1974.

⁸ Ennek az érvnek egy XIII. sz. eleji előfordulásáról ld. Salvus Burce: *Liber Supra Stella*, in: (cd.) 1. v. Döllinger: *Beiträge zur sektengeschichte des Mittelalters*, II. München, 1890. 74.

⁹ Ld. pl. Borst, i. m.

Már ebből a három középkori történetből is nyilvánvaló, hogy az orgia-vád felbukkanása, terjedése értelmezhető önálló, saját fejlődési iránnyal rendelkező, expanzív történelmi folyamatként. Léteznek is kifejezetten ezzel foglalkozó történelmi elemzések.¹⁰ Foglaljuk össze röviden e történet körvonalait.

A normasértés és az obszcenitás vádjával történő befeketítés minden olyan társadalomban hathatós fegyver, ahol léteznek normák és szexualitással kapcsolatos tilalmak. Elterjedt szokássá – ismereteink szerint – először a római köztársaság-kor vége felé vált, ahol a hétköznapi életben a megszólástól, rágalomtól való félelem a társadalmi együttélés egyik központi szabályozó eszköze volt.¹¹ Nehezen megállapítható, hogy egy ténylegesen létezett orgiasztikus kultusszal kapcsolatos a Livius által részletesen leírt i. e. 186-os római Bacchanália-ügy, vagy csak az obszcenitás és a kegyetlen gyilkosságok vádjának a közvéleményben már kimunkált mechanizmusát használták fel a római konzulok egy politikai jellegű összeesküvés elleni fellépés igazolására, s a kivégzett résztvevők emlékének befeketítésére.¹² Mindenesetre Livius idejében már készen volt a politikai és vallási ellenfelekre alkalmazható orgia-vád sztereotípiája, melynek fő célpontja az i. sz. II. századtól kezdve a korai keresztény mozgalom lett. A véres lyoni keresztényüldözésben a gyermekgyilkosság és a titkos orgiák gyanúja volt a legfőbb vádpont.¹³

Érdeemes felidézni pontosan, mit is vetettek a keresztények szemére, mert megdöbbentő, hogy szinte teljesen azonosak az orgia-vád motívumai az egy évezreddel későbbi verziókkal. „Azt hallottam, hogy (a keresztények) valamiféle örült készletnek engedve az állatok legundorítóbb fajtájának, a szárnak a fejét szentelik fel és azt imádják. Jellemző ez a kultusz azokra a szokásokra, amelyekből kisarjadt! Azt is mondják, hogy szertartásaikon papjuk nemi szervét csókolgatják és úgy bálványozzák azt, mintha saját apjuké lenne... Jól ismert az is, hogy milyen undorító módon történik náluk az új szektatagok beavatása. A beavatandó elé odanyújtanak egy tésztába burkolt gyermeket, megtévesztve azokat, akik nem tudják, mi fog történni. A novícius, esetleg azt gondolva, hogy csapásai ártalmatlanok, több késszúrással megöli a tésztában rejlő gyermeket. Ezután pedig – még elmondani is borzasztó! – mohón felisszák a gyermek véré, egymással versengenek belső részeinek feldarabolása közben. Ez az áldozat összeköti a sorsukat, az, hogy mindnyájan tudnak a bűnről, hallgatásra kényszeríti őket... Azt is tudja mindenki, hogy mi történik az ünnepeiken... Ünnepnapokon összegyűlnek gyerekeikkel, testvéreikkel, anyjukkal, meg mindenféle korú férfival és nővel. Feltüzesedve a vigadásban, amikor az ital már felkorbácsolta testükben a tisztátalan vágyakat, húsdarabokat dobnak az elé a kutya elé, aki a lámpás talpzatához van lánccolva. A kutya előreugrik, s mivel túl rövid a lánc, a lámpás tartóoszlopa felborul, kialszanak a fények, amik árulkodhatnak a borzalmakról. A szégyentelen viselkedésre bátorító sötétben elszabadulnak a szenvedélyek, és csak a véletlen dönti el, hogy ki kivel áll össze. Így valamennyiük vérfertőző, mert még akkor is cinkos, ha ténylegesen nem ők követik el a bűnt...”¹⁴

A II. század végi Minucius Felix – akinek a leírását az imént idéztük – és a többi keresztény hitvitázó persze mindent megtesz, hogy cáfolja a „pogányok” képtelen vádjait.¹⁵ Ugyanakkor – hisz ők is e kor szülöttei – maguk is alkalmazni kezdik ugyanezt a sztereotípiát saját belső ellenfeleik, az eretneknek

¹⁰ Részletesen foglalkozik az orgia-vád cáfolatával Norman Cohn, fent idézett könyvében, melyre cikkem több ponton támaszkodik. Említsük meg annak legfontosabb előzményét: J. B. Russell: *Witchcraft in the Middle Ages*, - Ithaca New York, 1972.

¹¹ P. Veyne: *L'obszcénité et le "folklore" chez les Romains*, *L'histoire* 1982. No 46. 42-49.

¹² A Bacchanália történetét ld. Titus Livius: *A római nép története a város alapításáról* 39 könyv. 8-19. VI. kötet, Budapest 1974. 237 -252. Ertelmezéséhez ld. W. H. Friend: *Martyrdom and Persecution in the Early Church*. Oxford, 1965. 109-111 old.; hasonló esetekhez ld. Cohn, i.m.5-15.

¹³ Az üldöztetés történetét Eusebius *Historia Ecclesiastica*-ja örökíti meg. V.ö. Friend, i.m. 1-30.

¹⁴ Minucius Felix, *Octavius*, ed. C. Hahn, *Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum* 2, Wien 1867. 12. skk.

¹⁵ Justin Martyr: *Apologiae duo*, 1, 26; II, 12; Tertullianus: *Apologeticus*, 7. 8. és 16.

bélyegzett *gnosztikusok, nikolaiták, montanisták, manicheusok* befekettetésére.¹⁶ Az egyházatyák írásai örökítették a középkorra az előítélet folklórjának ezt a szívós életű produkcióját.

A vád mindenütt felbukkan, ahol csak eretnekmozgalmakról hallunk. Először a VIII. században, a kereszténység keleti perifériáján, a manicheusokkal rokon dualista hitet valló *paulikiánusok* örményországi üldöztetése során.¹⁷ A XI. században az idézett orléans-i leírással körülbelül egyidőben, s attól minden bizonnyal függetlenül kerül be az ünnepezt bizánci filozófus, Psellosz *bogumilek* elleni vitáitába.¹⁸ A XII. század pedig az eretnekmozgalmak nyugat-európai elterjedésével párhuzamosan az orgia-vád toposzának a népszerűsödését is elhozza.¹⁹ Ebben az évszázadban mindenekelőtt a legveszélyesebb, legszervezettebb eretnek szekta, a *katar* mozgalom e vádak célpontja, ezek közül való Guibert de Nogent fentebb idézett leírása is. Egy XII. század végi teológus, Alain de Lille a szekta elnevezését is kapcsolatba hozza az orgia-váddal. Szerinte a katarok arról a macskáról (*catus*) kapták nevüket, amelyiknek a fenekét csókolgatják szertartásaik alkalmából, s aki valójában nem más, mint maga Lucifer.²⁰

A XIII. század kétféle módon járult hozzá a további terjedéshez. Már említettük az inkvizíció alapvető szerepét a vád „beismerésének” kikényszerítésében, s ezáltal a gyanú „beigazolásában”. Ugyancsak az eretnekségek elleni harcban kovácsolódtak ki a hittérítés és az igehirdetés új, a korábbiaknál nagyobb hatású eszközei, melyek közül itt a példabeszéd, az *exemplum* népszerű műfaja kíván említést. E műfaj két legnépszerűbb képviselője, a domonkos Étienne de Bourbon és a ferences Caesarius von Heisterbach kiemelt helyen szerepeltetik történeteik sorában az ördögimádással egybekötött eretnek orgia leírását.²¹ S míg a korábbi leírások esetleg a kolostori kódexekben porosodtak, a példabeszédekről tudjuk, hogy egyszerre terjedtek az írásbeliség és a szójhagyomány mechanizmusainak a segítségével, s egyes történeteik olyan népszerűek lettek, hogy az újkorban már népmeseként látjuk őket viszont.

A XIV. században az orgia-vád olyan gyakorisággal bukkan fel a közép-európai és dél-német valdensek elleni perekről tudósító krónikákban²², hogy ez még néhány történetst is megtevesztett, akik valamiféle szervezett eretnek „satanizmus” létét olvasták ki az adatokból²³. Valójában inkább arról beszélhetünk, hogy ekkorra lett széles körű a szervezett satanizmus létében való *hit*. Ehhez hozzájárulhatott az is, hogy a XIV. század elején Szép Fülöp francia király bírái már egy kifejezetten politikai természetű konstrukciós perben használták fel az orgia-vád és a feketemisék toposzát: a *templomos lovagrend* elleni

¹⁶ Irenaeus, *Adversus Haereses*, lib 1. 25. 82.; Alexandriai Kelemen, *Stromata*, III. 2.; II. 20.; Ágoston, *De haeresibus*, 31. 81. PL 42, coll. 31. 45. vö. még F. T. Dölger: *Antike und Christentum*, IV. Münster i. w. 1924. 187-228.

¹⁷ Cohn, i.m. 18.

¹⁸ Michael Psellos: *Peri energieas daimonon*, cap. V. *Patrologia Graeca* 122, coll. 831-833. v.ö. Cohn 19.

¹⁹ Guihart de Nogent leírása mellett; Gerhoh von Reichersberg 1161 k. *Libri III de investigatione Antichristi*, Linz 1875. (ed.) F. Scheidelherger, 41-44.; Walter Map 1182 k. *De nugis curialium*, ed. M. R. James, Oxford, 1914. 57-59.; Geoffroy d'Auxerre: *Super Apocalipsim*, részleteket kiad: J. Leclercq, *Analecta Monastica* II. Roma 1953. 196.: Albericus Trium Föntium, *Chronicon ab orbe condito*, MGH SS. XXIII. 931.

²⁰ Alanus ab Insulis, *De fide catholica contra haereticos suis temporis*, PL 210. col. 366.

²¹ Stephanus de Borhane : *De septem donis spiritui sancti*, ed. Lecoy de la Marche, Paris, 1877. 323.; Caesarius Heisterbacensis: *Dialogus Miraculorum*, ed. T. Strange, Köln, 1851. 1. 308.; u.ö. (ed.) A. Hilka: *Die Wundergeschichten des C. H.*, Bonn, 1933. 1. 27.

²² A Konrad von Marburg inkvizíciós tevékenységében felvetődő vádak színes összefoglalása: *Gesta Treverorum, Continuatio quarta*, MGH SS. XXIV. 401-402.; v.ö. Patschovski, i.m. : a XIV. század eleji Schweidnitz-i valdensek ellen felhozott hasonló vádak krónikás feljegyzéseiről ld. A. Patsehovsky, *Waldenserverfolgung in Schweidnitz*, 1315., *Deutsches Archiv für' Erforschung des Mittelalters*, 1980 (36) 136-177; két orgia-vádat kedvelő XIV. század eleji krónikásról, Johann von Winterhurról és Johann von Viktringről ld. R. E. Lerner: *The Heresy of the Free Spirit in the Later Middle Ages*, Berkeley-Las Angeles-London, 1972.25-28.

²³ Például J. B. Russell i.m. 87-93; 160-180; 197.

perben.²⁴ Miközben az eretnekségek elleni propagandában és az inkvizíciós eljárásokban egészen a XV. század közepéig változatlan gyakorisággal kerül elő a régi mese,²⁵ a XIV-XV. század egy új hatalmas területre terjeszti ki az orgia-vád érvényességét. Ekkor kovácsolódik ki a *boszorkányszombat* sztereotípiája, melyben hatalmas motívumgazdagságú együttessé duzzad az ördög jelenlétében, s részben magával az ördöggel együtt elkövetett szexuális perverziók és kegyetlenkedések addig meglehetősen sematikus leírása.²⁶

Függesztjük fel ezen a ponton ezt a dicstelen krónikát.– a cikk végén még utalni fogok további alakulására – és vizsgáljuk meg azt a húsz-harminc középkori orgia-leírást, amire a fentiekben utaltam, próbáljuk meg ezt a műfajt elhelyezni a középkori kultúra kontextusában.

AZ ELŐÍTÉLET OBSZCÉN FOLKKLÓRJA

Ha annak alapján próbáljuk elhelyezni az orgia-vádat a középkori kultúra rendszerén belül, hogy kik voltak fő népszerűsítői – előkelő rangsorolást kell adnunk neki. Miután a késő antik egyházatyák közül nem kisebb személyiségek adtak hitelt a különböző eretnekek orgiáinak, mint Alexandriai Kelemen és Szent Ágoston, a középkorban sem piaci szóbeszédre támaszkodnak ezek a híresztelések, hanem az egyházi tudós kultúra elitjének a megnyilatkozásaira. A bogumilek ellen a XI. századi Bizánc ünnepelt filozófusa, Psellosz fogalmazza meg a vádat. XII. századi hangoztatóinak sorában ott találjuk Clairvaux-i Szent Bernát személyes titkárát, Geoffroy d' Auxerre-t, de nem kivétel a kor nagyhatású vizionáriusa, Gioacchino da Fiore, vagy a bontakozó skolasztika egyik első képviselője, Alain de Lille sem. A XIII. század elején Konrad von Marburg erőszakos módszerei az orgia-vád bebizonyítására nemcsak a környék feudális urait, hanem papjait, püspökeit is szembeállítják vele; nem így IX. Gergelyt, a pápát, aki – mint idézett leveléből is láthattuk – teljes tekintélyével mellé áll. A legtanulságosabbak mégis a kései, XV. századi példák. A *valdensék* és a *fraticelli* (a ferencesekből kivált radikális csoportosulás) elleni harcban először az évszázad legnagyobb keresztény hitbajnoka, Bernardino da Siena eleveníti fel a vádat, majd két tanítványa, két militáns obszerváns ferences barát, Kapisztrán János és Marchiai Jakab szerez érvényt a vádaknak különböző országokban folytatott inkvizíciós tevékenysége során.²⁷

Az orgia-vádat és a hozzá kapcsolódó mesét ennek ellenére folklórmegnyilvánulásnak tartom, aminek nem mond ellent az sem, hogy terjedését csak kisebb bár nem elhanyagolható – részben határozzák meg a szóbeliség kommunikációs csatornái, hogy sokszor a legolvasottabb szerzők bányásszák ki ezt a csemegét az antik auktorok műveiből. Az írásbeliségre támaszkodó egyházi tudós kultúra és a népi, „folklorisztikus” kultúra viszonyára nemcsak a szembenállás, nemcsak az előbbi dominációs kísérletei a jellemzők, hanem a kölcsönhatások, az átvételek is. Ilyennek tekinthető a középkori kereszténység nem egy szertartása, mágikus megnyilvánulása, és ilyen átvételeken alapszik a prédikációkban, példabeszédekben felhasznált számtalan példázat, ami úgy próbálja hatékonytá tenni az igehirdetést, hogy a folklórból kölcsönzött népmeseelemekhez kapcsolja a hirdetett morális tanokat. Az orgia-vád is

²⁴ Ld. Cohn i.m. 75-98.

²⁵ Az 1387-es észak-itáliai valdensék üldözéséről, az ellenük felhozott orgia-vádokról ld. Döllinger, i.m. II. 251-253.; külön problémát jelentenek azok az orgia-vádak, amelyeket a *Szabad lélek testvérei* elnevezésű eretnek csoport és az *adamiták* ellen hoztak fel a XIV-XV. században: náluk ugyanis valóban léteztek libertínusnak mondható tanok. Jellemző, hogy ellenük nem is a szokásos mesét, hanem másféle orgiavádakat hoznak fel. Ezért az idevonatkozó adatokat e cikkben nem vettem tekintetbe. Ld. róluk: Lerner, i.m.; Kapisztrán János és Marchiai Jakab orgia-vádjai a XV. századi *fraticelli* ellen: Cohn, i.m. 46-55; az 1480-as évek francia valdensei elleni orgia-vád: J. Marx: *L'inquisition en Dauphiné*, Paris, 1914.

²⁶ A boszorkányszombat képzetének legrészletesebb (bár téves értelmezésekkel kísért) leírása: M. Murray: *The Witch-Cult in Western Europe*, Oxford, 1921.

²⁷ (ed.) L. Banchi: *Le prediche volgari di San Bernardino da Siena*, Siena, 1880. II. 356; vö. Cohn, i.m. 46-55.

egy ezek közül a meseszerű történetek közül, és hogy az egyházi elit által terjesztett mese „visszatárlt” a folklór világába, azt nemcsak az mutatja, hogy a XIII-XIV. századi, „sztorira” éhes krónikások milyen előszeretettel ismételtetik, hanem mindenekelőtt a boszorkányszombat egyházi felfogásának a néphitbe kerülése a középkor végétől kezdve. Az orgia-vád népi *előítéleteket* próbál mozgósítani olyan vallási és morális reform törekvésekkel szemben, amelyek veszélyeztetik saját hegemón helyzetét. Jó szemmel ismeri fel az egyház, hogy – bár az eretnekek népi körökben érik el sikereiket, bár a parasztok, polgárok és nemesek laikus közönségéből toborozzák hallgatóságukat – a „morális racionalizáció” általuk hirdetett változata, ha lehet, még távolabb áll a népi kultúra rendszerétől, értékeitől, mint a hivatalos egyházi álláspont.²⁸ Ha a papok buzdítására sokszor maga a felháborodott népi hallgatóság kövezi, égeti meg az eretnek prédikátorokat,²⁹ akkor az emellett nem utolsósorban az előítéletekeltés olyan hatékony, folklorisztikus eszközeinek köszönhető, mint az orgiákról és a gyermekgyilkosságokról szóló mese.

Sok minden meg is különbözteti persze az orgia-vádat a folklór autentikus, népi termékeitől. Terjedését segíti az egyházi intézmény hatalma, motívumainak formálódását meghatározza a hagyományos rítusok, népi hiedelmek értelmének tudós kiforgatása, a népi kultúrától idegen civilizációk (római császárság, kereszténység) értékítélete. A gyermekgyilkossággal egybekötött orgia toposza a *civilizációs-intézményes folklór* terméke.³⁰ Jól felismerhetők ezek a jegyek, ha szemügyre vesszük az orgia-vád egyes alkotóelemeit.

A vallásos indítékokkal elkövetett rituális orgia képzetének megfogalmazásához ténylegesen létezett antik orgiasztikus kultuszok (mint például a Pauszanasz által leírt görög *Dionüsziaák*³¹) emléke szolgáltathatta a mintát. Ezek a kultuszok (amikhez hasonlóak Indiában, Tibetben, Ausztráliában még a XX. század elején is léteztek) a közösségi köteléket megerősítő, a csoport tagjainak egyenlőségét a családi, rokonsági kapcsolatok rovására is hangsúlyozó szertartásnak, misztériumnak használják a csoportos szexualitást, ami az év különleges napjain rituálisan feloldja a szexualitás hétköznapi szabályozó tilalmakat.³² Ez a képzet egyszerűsödik az emberi normáktól elrugaszkodott, szégyentelen, titkos bünszövetkezet képére az orgia-vádban.

A csoportos szexualitás és a szexuális szabadosság más antik népünnepélyeken (pl. *Szaturnália*) is fellelhető megnyilvánulásai mellett rendelkeztek egy másik alapvető funkcióval is: a *termékenység* kultikus előmozdítására szolgáltak. A civilizációs folklór ezt a funkciót éppen visszájára fordítja: a titkos és vérfertőző orgiák a *terméketlenség*, a gyermekgyilkosság szertartásai. Az áldozat, olykor ember vagy gyerek feláldozása szintén ismert a vallások történetéből, sőt Ábrahám története révén magából a Bibliából is. Tanulságos megfigyelni, hogy az orgia-vád antik verzióiban még egymás mellett létező két motívumot éppen a terméketlenség jegyében kapcsolja össze a történet további racionalizálása a középkorban. Először a VIII. századi örmény Ojuni János pauliánusok elleni orgia-vádjában hallunk arról, hogy a meggyilkolt gyermekek a korábbi orgiák gyümölcsei. Itt még azzal is kiegészül a történet, hogy abból lesz a szekta feje, akinek a kezében a szerencsétlen csecsemő kileheli a lelkét. Bár ez az utóbbi elem – az örmény forrás középkori ismeretlensége miatt – nem került be a történet nyugat-európai verzióiba, a meggyilkolt csecsemőt ezekben is a korábbi orgiákból eredeztetik. A gyermekgyilkos orgia terméketlenséget szimbolizáló rítusának képzetét kézenfekvően kapcsolja össze a késő középkori

²⁸ A középkori vallási kultúrának erről a belső ellentmondásáról részletesebben írok a *Kereszténység és ideológia a középkorban* c. cikkemben, *Világosság* 1979. 352-360, 416-424.

²⁹ R. Manselli: *Aspetti e significato dell' intolleranza nei secoli XI-XIII*. in: *Studi sulle eresie del XII. secolo*, Roma, 1975, 19-38.

³⁰ A civilizációs-intézményes folklór fogalmát és történelmi megnyilvánulásait részletesebben kifejtem a *Trágárság és civilizáció* című cikkemben, in: *Folklór, társadalom, művészet*, Budapest, 1981. VII. 60-100.

³¹ Az idevonatkozó antik forrásokat idézi: B. Partridge: *A history of orgies*, New York. 1960. 18-23.

³² Ld. M. Eliade: *Some observations on European Witchcraft, History of Religions*, 1975 (14) 167-171.; Mc. Kim Mariott: *The Feast of Love*, in: M. Singer (ed.): *Krishna: Myths, rites and attitudes*, Honolulu, 1966; V. Turner: *The ritual process*, Ithaca-New York, 1977. 183-188.

gondolkodás a boszorkányok személyével, akik az emberi, állati és növényi termékenység fő ellenségei a néphit szerint. A boszorkányszombat képzele mögött azonban nem egy valaha létezett pogány termékenységkultusz degradációja rejlik, mint azt a boszorkányság néhány kutatója állítja,³³ hanem a civilizációs-intézményes folklór inszINUÁCIÓJA.

Külön említést érdemel, hogy a lángokon keresztül dobálás szokásának is vannak előzményei a néphitben és a vallástörténetben. A közel-keleti *tisztítóűz* képzele a középkornak éppen abban az időszakában szilárdul a *purgatórium* elképzelésévé, amikor az orgia-vád elbeszéléseiben a lángokba vetés felváltja a gyermekek meggyilkolásának antikvitásban emlegetett módját, a tésztába burkolt gyermek halálra szurkálását.³⁴ De léteznek a középkorban még ennél szorosabb analógiák is. A XIII. századból, Dél-Franciaországból ismerünk olyan leírásokat, amelyek szerint olyan gyermekeket, akiket a néphit szerint az ördög elcserélt („*váltott gyermek*”), az orgia-vádban leírtakhoz hasonló hatalmas máglya lángjai fölött dobálták keresztül, ezzel próbálva az ördögöt arra kényszeríteni, hogy „cserélje vissza” fiókáját az eredeti gyermekre.³⁵ Láthatjuk tehát, hogy az orgia-vád megkonstruálása számos valódi népi hiedelem felhasználásával történt.

Az orgia-vádban átértelmezett vallási képzetek, szertartások közül a legfontosabb csoportot mégis maguk a keresztény szertartások jelentik. Ez könnyen megérthető: a pogányok a kereszténység ellen fogalmazták meg a vádakot, a keresztények pedig a keresztény vallás kiforgatásával, a keresztény szentségek meggyalázásával vádolták előbb az eretnekeket, majd az ördög személyes ügynökeinek tekintett boszorkányokat. Az orgia-vád tulajdonképpen az *agapé* és az *úrvacsora*, két központi keresztény szertartás befeketítését szolgálja az antikvitásban, ezek sok helyütt valóban mulatságokkal is párosultak, s kanonizált templomi formájuk csak később alakult ki. Könnyen felismerhető, hogy a gyermekek kannibál elfogyasztásának Minucius Felix által ismertetett leírása magára az úrvacsorára, Krisztus testének és vérének a hívő által történő elfogyasztására, s az ehhez kapcsolódó átlényegülés-tanra vonatkozik. Később, az eretnekek ellen hangoztatott orgia-vádban is központi helyen van az egyházi szentségek meggyalázása, kiforgatása. Maga az *obszcén csók* motívuma (amit a hívők a szertartásvezető fenekére, nemi szervére, majd az ördögöt jelképező állat vagy ember ugyanezen testrészeire adnak) a Bibliából is ismert *békecsók* (*osculum pacis*) obszcén megfelelője. Az úrvacsora további obszcén meggyalázását jelenti a szenteltvíznek és a misebornak vizelettel, az ostyának pedig – a szertartásvezető vagy a résztvevők által kibocsátott – spermával történő helyettesítése, ami először az antik gnosztikusok ellen vetődik fel vád formájában, majd felbukkan egy XII. századi orgia-leírásban is.³⁶ Említsük meg végezetül azt a XIV. századi történetet, melyben egy *beghard* eretnek három szűzlánynak a következőképpen magyarázza el a Szentháromság tanát: levéteti velük ruhájukat, megparancsolja, hogy feküdjenek hanyatt, lábánál fogva mindegyiket odakötözi a másikhoz, majd a „legbotrányosabb módon” megerősokolja mindhármát, miközben „kéjsóvár pillantását kitérülkötő szemérmükön legelteti”, s azután így szól – „*id est Sancta Trinitas*”.³⁷

Az orgia-történetek jól mutatják az ördöghiedelmek középkori felerősödését is. Az idézett példákban is láthatjuk, hogy kerül a feketemisékben egyre központibb helyre az állat vagy ember formájában

³³ A boszorkányságot degradálódott termékenységkultuszként értelmezik Murray i.m. és tanítványai; ennek az értelmezésnek a lehetőségeiről és korlátairól ld. C. Ginzburg: *I benandanti. Stregoneria e culti agrari tra Cinquecento e Seicento*, Torino, 1966.

³⁴ Ld. J. Le Goff: *La naissance du Purgatoire*, Paris, 1981. Jellemző, hogy Pszellosz 1050-es orgia-beszámolójában, ahol először jelenik meg a tűz motívuma, a gyereket még késszúrásokkal ölik meg, s csak azután égetik meg.

³⁵ Ld. J.-Cl. Schmitt: *Le saint lévrier, Guinefort, guérisseur d'enfants depuis le XIIIe siècle*, Paris, 1979.

³⁶ Gerhoh háttorzongatóleírásának (vö. 19. jegyz.) értelmezéséhez: K. Reisig: *Eine gnostische Sekte im abendländischen Mittelalter, Zeitschrift für Religions und Geistesgeschichte* XVI (1964) 271-274.

³⁷ Johannes Vituduranus. *Chronica* (ed.) F. Barthgen, MGH SS. Neue Serie, III. 148-150.

megjelenő ördög, hogyan degradálódnak az eretnekek minden emberi normától elrugaszkodott összeesküvőkből az ördög szolgálivá, majd a boszorkányok az ördög szexuális rabszolgálivá. Az ördögekép középkori alakulása azonban szélesebb tematika, semhogy beférne a cikk keretei közé. Ugyancsak el kell tekintenem azoknak az orgialeírásokban említett mágikus technikának a számbavételétől, amelyek alapvető szerepet játszanak az ördög megidőzésében, az orgiákra való felbuzdulásban (ezt pl. egy XIV. századi leírásban a résztvevők szájára sorban odaugró *tücsök* idézi elő)³⁸, majd az eretnek tanok továbbterjesztésében (a meggyilkolt gyermek kenyérbe süttött, bájitalba főzött hamvai), ami azután a boszorkányhit XV–XVII. századi verzióiban még számtalan további variációra bomlik.

Befejezésül inkább az orgia-leírásoknak a szexuális tilalmakra utaló motívumait emelném ki. Nyilvánvaló, hogy előítéletes vádaskodás minden korban a legszigorúbb tabuk megsértésével gyanúsította meg célpontjait. Nem meglepő, hogy a leírásokban a *vérfertőzés* és a *gyermekgyilkosság* vádja a legállandóbb a különböző motívumok között – köztudott e két tilalom egyetemes fontossága. Érdekes viszont, ahogy a középkori beszámolókból sorra felbukkannak a keresztény szexuál-etika másodrendű tilalmai is: a bevezetőben idézett Guibert de Nogent-féle beszámolóban a „hátról” történő közösülés, Gerhoh von Reichersbergnél pedig az önkielégítés.³⁹ Az sem véletlen, hogy a *homoszexualitás* vádja csak a XII. században, de hangsúlyosan csak a XIII. század elején kerül be a történetbe – IX. Gergely pápa levelében. A korábbi idők meglehetősen toleráns álláspontját ebben az időszakban kezdte felváltani a homoszexualitás egyre szigorúbb egyházi üldöztetése; a templomosok elleni orgia-vádakban, majd Gilles de Rais báró XV. századi rémtörténetében már a homoszexualitás a legfőbb vádpont.⁴⁰ A XIII. századi ferences példabeszédíró, Caesarius von Heisterbach, a koldulórendi vallásosság társadalmi érzékenysége jegyében egy további elemmel egészíti ki a borzalmak sorát. Az anyák–fiúk–testvérek szexuális érintkezése mellett ugyanolyan megbotránkozva számol be arról, hogy ezeken az orgiákon együtt vesznek részt *úrnők és szolgálók*.⁴¹

ELLENPONT ÉS FOLYTATÁS

Ha a középkori orgia-toposzt a vele látszólag legközelebbi rokonságban lévő műfajjal, a középkori népi-vágány–polgári satírikus irodalom obszcén történeteivel vetjük össze, még jellegzetesebben kidomborodik, hogy milyen emberellenes előítéletekkel támasztották alá az orgia-vád hangoztatói a keresztény erkölcs tanítását. Az egyházi szertartásokat obszcén paródiákkal kifigurázó népi ünnepélyek, mindenekelőtt a *Bolond-ünnep* a korábbi termékenységi szertartások mintájára hozza létre a maga feje tetejére állított világát, melyből továbbra sem hiányoznak a termékenységre, életörömrre utaló jegyek.⁴² A vallásos emberek – papok, szerzetesek – képmutató szexuális viselkedéséről írott fabliau-k, a reneszánsz kori novellák, satírák kaján nevetéssel konstatálják, hogy a pap sem tud ellenállni a természet parancsának, hogy a szexuális vágy mindent legyőz. A csábító papoknak kijutó büntetés csak azért súlyosabb, mint a többi csábítót érő bosszú, mert mindezt egy képmutató morál hirdetésével tetézik. Az életellenes valláserkölcsei tanításokkal a középkori satírikus irodalom szerzői – Bahtyin megfogalmazásával élve – a „népi nevetéskultúra” kozmikus termékenység-vízióját, a termékeny altesti zónákat állítják szembe.⁴³ Mi sem áll távolabb a népi obszcénitástól, mint az inkvizítorok steril obszcén

³⁸ Johannes Vitoduranus, *Chronica*, i.m. 144-145.

³⁹ Középkori megítélésükről ld. J. L. Flandrin: *Le sexe et l'Occident* Paris 109-135.

⁴⁰ J. Boswell: *Christianity, Social Tolerance and Homosexuality*. Chicago-London 1980.; Gilles de Rais, *Leben und Prozess eines Kindermörders*, Hamburg, 1967.

⁴¹ Ld. 21. jegyzet, a *Dialogus Miraculorum* idézett története.

⁴² E. Welsford: *The Fool: His social and Literary History*, London, 1935. 197-217.; N. Z. Davis: *Society and Culture in Early Modern France*, Stanford, 1975. 97-123.

⁴³ M. Bahtyin: *François Rabelais művészete, a középkor és a reneszánsz népi kultúrája*, Budapest, 1982.

képzetei.

A termékenység és a sterilitás hasonló szembeállítását figyelhetjük meg a boszorkányszombat különböző verzióiban. Az inkvizíció és az egyházi propaganda által népszerűsített boszorkányszombat toposz a XV–XVI. századtól kezdve bekerül a népi kultúrába. A kínpadra feszített, boszorkánysággal megvádolt szerencsétlen asszonyok tudják, hogy milyen vallomást várnak tőlük az inkvizítorok. Ennek köszönhetjük az ördöggel vagy az incubussal történő szexuális aktus részletező leírásait; steril, fájdalmas, élvezet nélküli, az ördög hímtagja hideg, rettenetes méretű vagy éppenséggel „túl kicsi”, vallják a boszorkányok.⁴⁴ Másrészt ugyanezek az orgiák a vallomások egy másik csoportjában mégis vidám lakomává, eszem-iszom országgá, táncmulatsággá kerekednek, ahol a perverzió képe elhalványul a *Cocagne*, a *Schlaraffenland* népi utópiájának felfogása mögött.⁴⁵ Úgy látszik, csak a tudós kultúra képviselői voltak képesek maradéktalanul hinni az örömtelen, termékenységellenes, steril orgia meséjében.

Befejezésül utaljunk röviden arra, hogy az újkorban az orgia-vád toposza, az előítélet folklórja távolról sem hal ki, hanem további célpontok irányába terjed és sajátos metamorfózison megy keresztül. Az orgiavádat alkalmazták a XVI. századtól ismét hevesebben fellépő – ellenreformációs és protestáns – erkölcsprédikátorok a reneszánsz *udvari életforma*, a középkori és reneszánsz *fürdőcultúra* denúciálására. Ugyanez a toposz szolgált néhány szabadosabb népszokás bírálatára, s a XVII. századtól kezdve mind teljesebb betiltására: a legismertebbek e téren a *fonó* szabadosságairól konstruált mesék, orgia-ábrázolások.⁴⁶ Említsük meg a történet egy magyarországi adalékát is: a *Báthory Erzsébet* körüli rémtörténetek kialakulásához és elterjedéséhez (néhány sovány konkrétum mellett) nyilvánvalóan az adott okot, hogy a XVII. század Magyarországon az emancipálódó, férjüktől látványosan különváló nagyasszonyok, az otthagytott férj csapataira ágyúval lövő Széchy Máriaék évszázada volt.⁴⁷ Az orgiavád egyik eleme, a *vérvád* a XX. századig elmaradhatatlan alkotója a zsidó közösségeket sújtó üldöztetéseknek, pogromoknak. Az orgia vádját évszázadról évszázadra felmelegítik mindazok ellen, akik a bevett szexuális szokások bármiféle reformját hirdetik – legfrissebben a 60-as 70-es évek ifjúsági ellenkultúrájának, kommunáinak, „szexuális forradalmának” a megbélyegzésére szolgált.

A civilizáció tilalomrendszere és előítélet-folklórja teremtette az újkorban az emberi értékeknek azt a zűrzavarát, mely az első valóságos feketemisék létrejöttéhez vezetett. A valláserkölcs radikális megtagadói, a XVII–XVIII. századi *libertinusok*, s mindenekelőtt de Sade márki a végletekig vitt lázadás szimbólumaként egészen addig a határig elmerészkedtek, hogy – többnyire írásban, de néha a valóságban is – büszkén vállalták nemcsak a szexuális szabadosságot, de minden olyan szörnyűséget, emberellenes normaszegést is, ami a korábbi évszázadok inkvizítorainak az agyában megszületett. S miközben a XIX. század és a XX. század egyes történészei elhitték és heroikus lázadásként értelmezték az eretnekek és a boszorkányok orgiáiról adott beszámolókat, a pornográfiában és egyes szélsőséges libertinus csoportok szertartásaiban (gondoljunk a Manson családra) tovább él a feketemisék borzongató misztériumának a tradíciója.

⁴⁴ A boszorkányszombatról adott leírások ilyen adatait ismerteti Murray, i.m. 126–130, 156–158, 175–185.

⁴⁵ Sok ilyent találhatunk a magyarországi boszorkányperekben. Ld. pl. Alapi Gy.: *Bűbájások és boszorkányok Komárom megyében*, Komárom, 1914. 3–5. vö. még Ginzburg, i.m. 142–203.

⁴⁶ H. Medick: *Spinnstuben auf dem Dorf. Jugendliche Sexualkultur und Feierabendbrauch in der ländlichen Gesellschaft der Frühen Neuzeit*, in (ed) G. Huck: *Sozialgeschichte der Freiheit*, Wuppertal, 1980. 19–94.

⁴⁷ A XVII. századi magyarországi nő-kérdésre ld. Makkai László: *Virág tudjad... Világosság*, 1976. 360–367. A Báthori Erzsébettel kapcsolatos híresztelésekhez ld. Z. Varga M.: *Az öldöklő angyal Csején*, Pozsony, 1897.